

KÖK TÜRKLERDE İKONOĞRAFİK AÇIDAN KUŞ FİGÜRLERİ

İBRAHİM ÇEŞMELİ
Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türk Sanatı Tarihi Anabilim Dalı
ibrahimces@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmada, Kök Türkler dönemine ait mezar komplekslerinde bulunan kuş figürleri ikonografik açıdan değerlendirildi. Gizemini koruyan bu kuş figürlerinin neleri sembolize ettiği tarihi kaynaklardan ve arkeolojik verilerden destek alınarak aydınlatılmaya çalışıldı. Muhtemelen doğal görünümlü yırtıcı kuş (kartal, doğan) figürleri, ölüyü ve gökyüzüne yükselmeyi, fantastik görünümlü kuş figürleri ise ölüyü koruyan mitolojik bir kuş olan Fenghuang'ı (Feniks) ifade etmektedir. Erken Orta Çağ'da üslup ve anlam olarak Türklerdeki kuş figürleriyle Çinlilerdeki kuş figürleri yakından ilişkiliydi.

Anahtar Kelimeler: Kök Türkler, Çin, kuş figürü, ikonografi, sanat.

THE BIRD FIGURES IN KOK TURKS IN ICONOGRAPHIC TERMS

ABSTRACT

In this work, the bird figures that were found in grave complexes belonging to Kok Turks era, are evaluated in terms of iconography. These bird figures still preserve their mystery and what they symbolise is tried to be clarified with the support of historical sources and archaeological datas. Probably, natural looking bird of prey (eagle, falcon) figures expressed the dead and the ascend to heaven while fantastic looking bird figures expressed the Fenghuang (Phoenix), a mythological bird that protects the dead. The bird figures of Turks and of the Chinese were closely related in the early medieval in terms of style and meaning.

Key Words: Kok Turks, Chinese, bird figure, iconography, art.

Bu çalışmada, Çin kaynaklarında *T'u-küe* (Mau-Tsai 2011), Türk mezar yazıtlarında *Türük* (Türk) veya *Köök Türük* (Tekin 2010: KT G1, D3; Ölmez 2013: Kültegin yazıtı G1, D3) olarak bilenen Kök Türklerin (Gök Türkler, M.S. 552-744) sanat eserlerinde yer alan ve önemli bir yeri olan kuş figürlerinin ikonografik açıdan çözümlenmesine çalışıldı. Bu konuda bugüne kadar detaylı bir çalışma yapılmamış olup bu kuş figürlerinin anlamları konusunda bazı fikirler öne sürülmüş fakat kesin sonuca varılmamıştır.

Bu araştırmada özellikle arkeolojik verilerden ve tarihi kaynaklardan faydalanıldı. Arkeolojik anlamda, Türklere ait kuş figürlü eserlerin tespiti ve bilim dünyasına kazandırılması hususunda W. Radloff (1892), L. Jisl (1963), Y. A. Şer (1966), V. E. Voytov (1996) ile H. Acun, H. Çal ve D. Bayar (TİKA 2002) gibi araştırmacılar önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmada, Türklere ait arkeolojik verilerin dışında, kuş figürlü eserlerin yorumlanmasında özellikle Çinlilere ve Türklere ait bazı tarihi kaynaklardan ve arkeolojik verilerden de faydalanıldı. Moğollar Öncesi Türklerde kuş inançları hakkında *Çov-şu, Kül Tegin mezar yazıtı, Irk Bitig, İbn Fadlan Seyahatnamesi* ve *Divanü Lugatit* gibi 6-11. yüzyıla ait Orta Çağ tarihi kaynakları bilgi vermektedir.

Bu çalışmada, erken Orta Çağ'da Doğu Türklerinin iki önemli liderinden Kül Tegin ve Bilge Kağan'a ait Moğolistan'nın Orhun bölgesindeki mezar komplekslerinde bulunmuş olan eserlerde görülen kuş figürleri ve yine Orhun bölgesindeki mezar komplekslerinde bazı mezar duvarlarında görülen kuş figürleri ile Batı Türkleri döneminden Orta Asya'da Semireçe bölgesinde bulunmuş olan mezarlarda taş heykellerdeki kuş figürlerinin ikonografik çözümlenmesi yapıldı.

Aynı dönemde liderlik yapmış olan iki kardeşten 731 yılında ölen Kül Tegin, Doğu Türklerinin ordu komutanı olarak görev yaparken, 734 yılında ölen Bilge Kağan doğu Türklerinin Kağanı olarak görev yapmıştır. Kül Tegin'e ait mezar kompleksinde bulunmuş olan ve muhtemelen Kül Tegin'e ait taştan baş heykelindeki, üstü dilimli başlığın (Stark 2009: 120, fig. 1) ön yüzünde alçak rölyef olarak bir kuş figürü yer almakta (**fig. 1**). Bu rölyefte ayakta duran kanatları iki yana açılmış, sorguçlu ya da ibikli, sivri gagalı ve ince boyunlu kuş figürü, gayet zarif bir biçimde gösterilmiş. Kabartmada, kuşun kanatlarının kıvrımları da verilmiş. Bilge Kağan mezar kompleksinde bulunmuş olan ve Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen altından dilimli tacın (Stark 2009: 120, fig. 2) ön yüzünde yüksek kabartma şeklinde bir kuş figürü bulunmakta (**fig. 2**). Bu kuş figürü, Kül Tegin'nin başlığındaki kuş figürü ile benzerlik göstermekte. Kabartmada, kanatları iki yana açılmış, ince uzun boyunlu, sivri gagalı ve sorguçlu veya ibikli gayet zarif bir kuş görünmekte. Yüksek kabartma şeklindeki kuşun başı ve göğsü ile kanatlarındaki tüylerin detaylı bir şekilde verildiği görülmekte. Kuş, sivri gagasına açılmış olan delikten geçirilmiş telin aşağı ucunda, düzgün olmayan kırmızı yuvarlak ufak bir taş (yakut) taşımakta. Kuş sanki bu taş gagasında taşıyormuş gibi bir sahne yaratılmış. Birbirlerine yakın bir zamanda ölmüş ve muhtemelen ölümlerinden sonra hazırlanmış olan üzerlerinde kuş figürleri olan eserler, aynı dönemde 730'lu yıllarda yapılmış gözükmekte. Her iki liderin taçlarında yer alan ve benzer biçimde gösterilmiş kuş figürleri, muhtemelen aynı mitolojik kuşu temsil etmekte.

Orhun bölgesinde, Doğu Türklerinden günümüze ulaşmış olan mezar komplekslerindeki taş levhalarla çevrili bazı mezarların duvarlarında, insan ve hayvan figürleri (kuş, aslan, keçi) ile bitkisel (lotus, rumi...) ve geometrik motifler görülmektedir. Hayvan figürleri içinde, kuş en yaygın figür olarak kullanılmıştır. Askeri bir lider olan Küli Çur'a ait 8. yüzyılın ilk yarısından kalmış olan mezarın taş duvarlarından birinin iki yanında (Voytov 1996: 22, 28-29, 42; Stark 2008: 78-79, 122, fig. 34.a; 2-<http://bitig.org>), birer adet olmak üzere kanatları iki yana açılmış, sivri gagalı, sorguçlu ya da ibikli, uzun ve ince boyunlu gayet zarif karşılıklı iki kuş görülmekte (tahrip olmuş taşta, kuşlardan soldaki olanın sadece bir kanadı görülmekte) (**fig.3**). Ortalarında da bir dalın ucunda açılmış bir lotus motifi bulunmakta. Lotus, Budizm ve Taoizm'de (Williams: 253-255) saflığın, mükemmeliyetin, iyi şansın, ölümsüzlüğün ve verimliliğin simgesidir. Ayrıca mezarda, runik harfli mezar yazıtı da yer almakta. Yine Orhun bölgesinde, Doğu Türklerinden kalmış olan Anonim 2 ve 4 nolu mezar komplekslerindeki (TİKA 2001: 288-289, 293-295; TİKA 2002: 41-63, Stark 2008: 122, fig. 34.b) mezar duvarlarında kanatları açık, uzun ve ince boyunlu, sivri gagalı, ayakta (bir ayağı havada öne doğru hareket ederken), uzun ve gösterişli kuyrukları olan karşılıklı iki kuş figürü (**fig. 4**), Küli Çur mezarındaki kuşlara benzemektedir. Anonim mezarlardaki kuş figürlerinde sivri kulaklar da bulunmaktadır. Ayrıca boyunlarına bağlı birer üçgen uçuşan ufak flama ve ağızlarında çileğe benzer birer nesne (çilek veya değerli bir taş) tutmaktadırlar. Ortalarında ve çevrelerinde ağırlıkta olarak rumi motifleri bulunmakta.

Muhtemelen 8. yüzyılın ilk yarısında, bir Türk kağanı olan Altun Tamgan Tarhan'a ait taştan mezarın bir cephesinde, alçak rölyef olarak üç adet bağdaş kurmuş insan figürünün sağ üst köşesinde, insan figürlerine yönelmiş bir kuş figürü (**fig. 5**) bulunmakta (Radloff 1892: fig. 15.2; TİKA 2003: 332-335; Stark 2008: 122, fig. 36.b; 1-<http://bitig.org>). Onun altında da daha küçük olarak gösterilmiş primitif dağ keçisi figürü (muhtemelen adak hayvanı) yer almakta. İnsan figürlerinden ortadaki daha büyük olup cepheden gösterilmiş. Yanlarındaki figürlerin başları ona dönüktür. Elinde kadeh, başında yüksek bir başlığı olan ortadaki figür, muhtemelen ölmüş olan lideri temsil etmekte olup yine elinde kadeh ve başlarında profilden kuşa benzeyen tepesi kıvrık yüksek başlıkları olan figürler ise muhtemelen kağanın eşlerini temsil etmekte. Çinlilere ait *Tang-su* kaydına göre (Stark 2009: 119), 8. yüzyılda (747-759) Uygur Kağanın Hatunu törenlerde, önden tepesi boynuz benzeyen bir başlık giyerdi. Bu kayıttan anlatılan başlık tipi, mezar taşındaki iki figürün başlığındaki form ile uyumaktadır. Taşın altında, üçgenlerden ve kalp motiflerinden bir kuşak ile taşın sağ üst tarafında ve en solda runik harflerden yazıtlar yer almakta. Semireçe bölgesinde bulunmuş olan ve muhtemelen Batı Türkleri döneminden (6-8. yüzyıl) kalmış bazı taş heykellerin (mezar taşı) ellerinde ve kollarında duran genellikle profilden gösterilmiş rölyef şeklindeki kuş figürleri (**fig. 6**), Altun Tamgan Tarhan mezar duvarında profilden gösterilmiş kuş figürüne benzemektedir (Şer 1966: 113-116, tab.23; Stark 2008: 131 fig. 42.a-f). Türklerde, öldürülen kişiyi temsil eden balbalların dışında, heykel biçimli mezar taşları da (heykel) bulunuyordu. Bunlar balballar gibi genellikle mezarların doğusuna konuluyordu ve mezardaki ölüyü temsil ediyordu.

E. Nowgorodowa (1980: 241), Kök Türklerdeki kuş motiflerinin ölünün ruhuyla bağlantılı olduğunu kaydetmiştir. L. Jisl (1959: 395; 1997: 72), önceleri Kül Tegin'nin baş heykelindeki başlığın üzerindeki kuş figürünün bir arma işareti olduğunu ve muhtemelen de bu kuşun bir kartal olabileceğini kaydetmiş. Daha sonra bu kuş figürünün doğan olduğunu ve bir totem veya ölüyü temsil ettiğini kaydetmiştir. S. Stark (2009: 120) ise bu kuşun bir Feniks olabileceğini ve benzerlerinin Türk anı mezar komplekslerinde görüldüğünü kaydetmekte. Stark, Türklerde kartalın ya da doğanın mezarlarda betimlendiğini ve kartal veya doğanın ölenin ruhuyla ilişkili olduğunu ileri sürmekte. Stark, Bilge Kağan tacındaki kuş figürünün Kül Tegin başlığındaki kuş figürüne benzediğini belirtmekte. H. Çal ve M. Görür, Anonim 4 nolu mezar duvarındaki mitolojik kuşların anka (Feniks) olduğunu düşünmekte (TİKA 2002: 42). C. Alyılmaz, Altun Tamgan Tarhan mezar duvarındaki doğal kuş figürünün boyun kutsal kuşu olduğunu iddia etmekte (Tika 2003: 332). L. Šmahelová (2014: 33), Türklere ait anonim bir mezarın duvarındaki karşılıklı kuş figürlerinin arma ile bağlantılı Feniks olabileceğini kaydetmektedir.

Erken Orta Çağ'daki Türklerden kalmış olan kuş figürlerinin neyi sembolize ettiklerini anlayabilmek için o dönemlerde kuşlarla ilgili inançlarının nasıl olduğunu anlamamız gerektiği gibi bu konuda çevre kültürlerle olan etkileşimlerini de iyi bilmemiz gerekmektedir. Doğu Türklerinin özellikle Çin kültürüyle yakından bağları bulunuyordu. Türklerin kuşlarla ilgili inançları hakkında 8. yüzyıl ve öncesi Türk ve Çin kaynakları kısa bilgiler vermektedir. Kök Türklerin kuruluşunun ilk zamanları hakkında detaylı bilgiler veren Çin kaynaklarından Çov Hanedanlığı dönemini (556-581) anlatan 6. yüzyıldan Çov-şu kaydında (Liu Mau-Tsai 2011: 13-16), Türklerin yaradılışı hakkında değişik efsaneler yer almakta. Bu efsanelerin birinde, T'u-küelerin (Türkler) atalarından biri olan ve bir dişi kurt tarafından dünyaya gelmiş ı-çi-ni-şi-tu, bir perinin dokunmasıyla yağmur yağdırma ve rüzgar estirme gücü kazanmış. Sonrasında iki kadınla evlenmiş. Bu kadınlardan biri yaz tanrısının, biri de kış tanrısının kızymış. İçlerinden birinin doğurduğu dört erkek çocuktan biri kuğuya dönüşmüş. Sonrasında efsane devam etmekte. Fakat bu efsanede çocuk ve kuğu hakkında başka bilgi bulunmamakta. Bu efsaneden insanların kuşa dönüşebileceğine inandıkları anlaşılmakta. Yine muhtemelen aynı düşünceyle bağlantılı olarak Türk yazılı kaynaklarından 731 yılında ölen Kül Tegin için hazırlanmış olan mezar yazıtında, Kül Tegin için uçup gittiği kaydedilmiştir (Tekin 2010: Kül Tegin. güneydoğu). Yazının devamında, gökte hayatta gibi olacağı da kaydedilmiş. Bu yazı, Kül Tegin'nin öldükten sonra kuşa dönüşüp göğe yükseldiğine ve gökte hayattaki gibi yaşayacağına inanıldığını göstermekte. Ayrıca Türklerin ölümden sonraki yaşantıya inandıklarını da işaret etmekte. Türklerde muhtemelen ölen kişiyi ve ruhunu kuş temsil etmekteydi ve ölen bir kuşa dönüşüp göğe yükselmekteydi. Kaynaklara göre Kök Türkler monoteist (tek tanrıcılık) inanca sahipti ve her şeyi yaratan ve idaresinde olan Gök Tanrıya (Tengrizm) taparlardı (Çeşmeli 2015: 59-66). Bunun dışında Atalar, Dağ, Yer-Su, Ateş gibi kültleri de bulunuyordu.

Daha geç dönem kaynaklarına göre, Türklerde kartala ve doğana önem verilirdi. 9. yüzyılda yazılmış bir Türk eseri olan *Irk Bitig* (*Fal Kitabı*), *altın kanatlı yırtıcı kara kuşun* (kartal) ve *ak benekli toğanın* (doğan) iyiye işaret olduğunu belirtmekte (Tekin 2013: 28).

Kaşgarlı Mahmut tarafından 11. yüzyılda yazılmış olan *Divanü Lügatit Türk'e* göre (Mahmûd el-Kâşgarî 2007: 402, 455) Türklerde *kara kuş* olarak bilinen kartal aynı zamanda bir yıldızın (Jüpiter gezegeni) adıydı. Türklerle göre *kara kuş yıldızı* olarak bilinen bu yıldız, şafakta doğar ve o doğduğu zaman *kara kuş doğdu* denirmiş. Aynı kaynağa göre (Mahmûd el-Kâşgarî 2007: 613) *uçmak* tabiri *cennet* anlamındaydı. 10. yüzyılda yazılmış İbn Fadlan seyahatnamesine göre (Şeşen 2013: 20) Hazar Denizi kuzeyindeki bazı göçebe Türkler, bir savaşta galip gelmesinde turnaların desteği olduğu için turnaya tapmaya başlamışlar.

Çin kaynaklarından M.S. 6 ve 7. yüzyıla ait *Çov-su* ve *Sui-su*'ya göre (Liu Mau-Tsai 1911: 22-23, 64), Doğu Türkleri, ölülerini atları ve eşyaları ile birlikte yakmakta küllerini de bir çukura koymaktaydı. Çin kaynakları, küller gömüldükten sonra mezarın üzerine mezar odası yapıldığını ve kişinin öldürdüğü kişi kadar taş koyduklarını kaydetmekte. Ayrıca aynı kaynaklar, ölen kişiyle ilgili resimlerin (petroglifler) mezar odasının duvarlarına yapıldığını belirtmekte. Yine kaynaklara göre, mezara ahşap direk dikilir hayvan kurbanlarından parçalar buna asılırdı. Arkeolojik veriler de Çin kaynaklarını desteklemekte. Mezar komplekslerinden günümüze, genellikle geleneksel olarak taş levhalarla çevrilmiş dörtgen planlı mezar odaları ile mezarların doğularına dizilen *balbal* denilen taşlar ulaşmıştır. Yine mezar odalarının doğusuna antropomorfik (insan biçimli) biçimli mezar taşı (heykel) da konulurdu. Ayrıca bu mezarlarda, runik harfli mezar yazıtları da yer almaktaydı. Günümüze ulaşmış bazı mezar odalarının duvarlarında insan ve hayvan figürleri ile bitkisel ve geometrik motiflerin olduğu görülmekte. Mezar yazıtlarında da hayvan figürleri (ejderha, keçi) görülmekte. Daha gelişmiş örnekler olan Kül Tegin ve Bilge Kağan mezar komplekslerinin yapımında ise Çin kaynaklarından *Tang-su* ile *Kül Tegin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarına göre (Ross-Thomsen 1930a; Ergin 1988; Tekin 2010: Kül Tegin güney. 11-13, kuzey. 11-13, kuzeydoğu; Bilge Kağan kuzey. 14-15) Çin'den gelen ustalar ve ressamalar çalışmıştır. Bu komplekslerde, mezarlarda geleneksel olarak görülen mezar odası, balbal, heykel (mezar taşı) ve mezar yazıtı dışında liderlerin ve eşlerinin heykellerinin yer aldığı atalar tapınağının da yapıldığı anlaşılmakta.

Doğu Türklerinde, liderlerin başlık ile tacında ve mezar duvarlarında gördüğümüz ayakta, kanatları iki yana açılmış, ibikli veya sorguçlu, ince uzun boyunlu Feniks figürleri Çin sanatındaki bazı Feniks figürlerine yakından benzemektedir. Türk mezarlarının duvarlarında olduğu gibi Çin mezar odalarının duvarlarında da geleneksel olarak mitolojik kuş figürleri yer almaktaydı. Örneğin, T'ang Hanedanlığı dönemi (618-907) Shaanxi'de (Chang'an/Xi'an/Çin) üst düzey bir yetkili olan Han Xiu (672-739) ve eşine ait mezarın duvar resimlerinin birinde (**fig.7**), kanatlarını iki yana açmış, sivri gagalı, ibikli ya da sorguçlu, ince uzun boyunlu, boynunda üçgen uçuşan bir flama bulunan, ayakta, tek ayağını kaldırmış ileriye doğru hareket eden ve uzun gösterişli kuyruklu gayet zarif mitolojik bir kuş figürü (Feniks) yer almakta (3-www.kaogu.net.cn). Bu duvar resminin stil olarak Türklerdeki mezar duvarlarındaki kuş figürleri ile özellikle de Anonim 2 ve 4 nolu mezarlardaki kuş figürleri ile benzerlik olduğu açıkça belli olmaktadır. Çinlilerde mezarlarda mitolojik kuş figürlü (Feniks) eserlerin (Rudolph-Yu 1951: 27, 34, fig. 48, 86; Chang 1971: 409-410, fig.154-155; Sullivan 1984: 50-51, fig. 68-69; Feng 2004:67-68, fig. 60; Tseng

2011: 172, 179, fig. 3.18, 3.29) görülmesi, Geç Zhou (M.Ö. 480-222) ve Han (M.Ö. 202- M.S. 220) hanedanlıkları zamanına Demir Çağı ve Antik Çağa kadar uzanmakta. Bu Feniksler kimi zaman karşılıklı çift olarak görülmekteydi (**fig. 8**). Yaygın olmasa da Avrasya'da Altaylı göçebelerin mezarlarında da Feniks örnekleri görülüyordu. Muhtemelen İskitli bir lidere ait Pazırık 5 nolu kurganda (M.Ö. 224 civarı) bulunmuş olan keçeden duvar halısında (Jettmar 1967: 112-113, fig. 95), Çinlilerde ve Kök Türklerde gördüğümüz Feniks örneklerine benzeyen bir Feniks ile bir Sfenksin mücadelesi sahnelenmiştir. İskitlerde gördüğümüz bu tip Çin geleneğindeki Feniks figürü, Kök Türklerle kadar uzunca bir süre göçebelerde görülmemiştir. Çin'de Feniks figürleri, Geç Zhou Hanedanlığı Döneminde Demir Çağından başlayarak Tang (618-907) ve Liao (907-1125) hanedanlıkları döneminde Orta Çağ'da gerek mezarlarda gerekse saray çevresinde çeşitli eserlerde (Walker 2010: 193-195, fig. 3-7) daha sık uygulanmıştır (**fig. 9, 11, 13-14**). Bu eserlerin bazılarında (Walker 2010: 195, fig. 7; 4-www.cernuschi.paris.fr) karşılıklı çift Feniks görülmekte ve bu kuş figürleri karşıtlığın sembolü Yin-Yang işareti ile bitkisel motiflerle beraber kullanılmıştı. Coğrafi konumlarından dolayı Türklerle Çinliler arasında sıkı siyasi, askeri ve ekonomik bağlar olduğunu düşünürsek kültürel ve sanatsal anlamda da birbirlerini etkilemeleri gayet doğaldır. Erken Orta Çağ'da Doğu Türklerinde mezar duvarlarında gördüğümüz karşılıklı Feniks figürleri muhtemelen Çinlilerde mezarlarda Geç Zhou Hanedanlığı dönemi Demir Çağ'dan itibaren görülen karşılıklı çift Feniks geleneğindedir.

Kül Tegin ve Bilge Kağan'a ait mitolojik kuş (Feniks) figürlü başlık ve taç uygulaması Çinlilerde çok yaygındı. Günümüze ulaşan Çinlilere ait eserlerden özellikle Tang (618-907) ve Liao Hanedanlıkları (907-1125) ait bazı başlık ve taçlarda geleneksel olarak kuş figürlerinin (**fig. 10-14**) uygulanmış olduğu görülmekte (Stark 2009: 120-121, fig. 3-4; Walker 2010: 194-195 fig.6; 5- <http://sites.asiasociety.org>, 14-15 www.pinterest.com). Bu eserlerde, bazen tek bazen de karşılıklı çift kuş figürü uygulanıyordu. Çift kuş figürlerinin ortasında kimi zaman Yin-Yang işareti bulunuyordu. Tang Hanedanlığı döneminden günümüze ulaşmış olan mezarlarda bulunmuş olan bazı askeri memurları gösteren heykelciklerin (Stark 2009: 121, fig. 4) yüksek başlıklarının önünde, başı aşağı doğru kanatlarını açmış uçar durumda tek kuş figürü yer almakta. *Hou Han Şu (Geç Han Sülalesi Kitabı)* kaydına göre (Defoort 1996: 16), askeri başlıklara kullanılan tüylerden dolayı *he guan*, (*he başlığı*) veya *sülün başlığı* denilmekteydi. Askeri başlıklara sülün tüylerinin konulmasındaki amaç ise bu kuşun cesur olması ve rakibiyle mücadele ederken ancak öldükten sonra durmasıymış. Yine aynı kayda göre askeri memurların başlığı da sülün başlığı idi. S. Stark (2009: 120-121), Tang Hanedanlığı dönemi kuşlu başlıkları, yüksek seviyeli askeri memurların giydiğini ve bu kuşlu başlık geleneğinin Doğu Türklerinde kuşlu başlıklara ve taçlara geçtiğini düşünmekte. S. Stark bu kuş figürlerinin, Çinlilerde yüksek seviyeli memurun ve Türklerde en yüksek askeri liderin rütbe göstergesi olduğunu düşünmekte. Çin'de Tang döneminden kalmış olan ve o dönemde yaygın olarak görülen Budizm ile bağlantılı Sanskritçe *Lokapala (çin.Tianwang)* ya da *Göksel Krallar* denilen (Watt 2004: 330-331) dört yönü koruyan dört ilahı (doğuyu Dhrtarastra, güneyi Virudhaka, batıyı Virupaksa, kuzeyi Vaisravana korumaktadır) gösteren heykelciklerin bazılarının başlığı (Chinnery 2012: 96), kanatları iki yana açılmış uzun boyunlu ve

sorguçu Feniks şeklindedir. Bu heykelcikler, mezarlara ve tapınaklara konulur ve bu mekanları koruduklarına inanılırdı. Tang döneminde Japonya’da da Lokapala’lar koruyucu olarak kullanılırdı. Bu dört ilahtan kuzeyi koruyan Vaiśravaṇa (Bishamonten’e) ait ve To-ji Tapınağında (Japonya) bulunan heykelde (M.S. 800 öncesi) (Stark 2009: 120-121, fig. 3), ilahın başında yer alan yüksek ve dilimli başlığın önünde, ayakta ve kanatlarını açmış bir mitolojik kuş figürü (Feniks) yer almakta. Bu başlık ve üzerindeki kuş figürü, stil olarak Kül Tegin heykelindeki başlığa yakından benzemektedir. Mezar ve tapınaklarda yer alan bu koruyucu ilahların başlarındaki Fenikslerin muhtemelen iyi şans, koruyuculuk ve ölümsüzlük anlamları bulunuyordu. Bu feniksler, stil olarak Doğu Türklerindeki ölen kişilerle ilgili başlık ve taç ile mezar duvarlarındaki Feniks figürlerine benzemektedir. Muhtemelen Türklerdeki bu Feniks figürleri de benzer anlamlar taşıyordu. Tang dönemi askeri memurlarına ait heykelciklerde görülen doğal görünümlü uçar gibi duran kuş figürleri ise daha çok cesaretle bağlantılı bir askeri işaret olduğunu düşünebiliriz. Muhtemelen bu kuş figürü Çinlilerde cesaretin sembolü sülündür. Düşüncemize göre, Doğu Türklerinin liderlerine ait başlık ve taçta görülen kuş figürlerinin daha çok dinsel bir anlamı olup muhtemelen bunların askeri bir işaretle bir ilgisi yoktur. Muhtemelen bu kuş figürleri koruyucu anlamdaki Feniks olup Çin geleneğinin bir devamıdır. Ayrıca Zhou Hanedanlığı (M.Ö. 1045-222) dönemi ritüellerini anlatan *Ritüeller Kitabı (Li Ki)* (Legge 1895: 2.3.41, s. 82), Çinli hükümdarların ölen soylu biri için yas tuttuğu zaman kuşlu başlık giydiği kaydetmiştir.

Yukarıda Türklerle ilgili bahsettiğimiz kuş figürleri daha çok liderlerle ilgili olup yine yukarıda belirttiğimiz Çin sanatındaki kuş figürleri de saray çevresi ile ilgilidir. Çin sanatındaki bu prestijli Feniks figürleri, muhtemelen dünyayı meydana getiren karşıtlığın sembolü Ying-Yang ile ilişkili Fenghuang (Feng-Huang) isimli kuştur. Fenghuang isimli bu kuş aslında iki kuştan meydana geliyor olup Feng (Yang) erkek kuşu, Huang (Ying) dişi kuşu temsil etmekte. Bu yüzden Fenghuang, kimi zaman iki kuş olarak temsil edilmekteydi. Hatta bazen çift kuş figürleri, Ying-Yang sembolü ile birlikte uygulanıyordu. Ölümsüz Fenghuang, imparatorluk kuşudur ve bu kuş rüzgarların ilahı idi. M.Ö. 4. yüzyılda yazılmış Çin mitolojisini anlatan *Şan Hai Jing’in* (Denizlerin ve Dağların Klasığı), birinci bölümü olan Nanşan Jing’de (6-ctext.org: Shan Hai Jing 1.31), beş renkli tavuğa (ya da kümes hayvanı) benzetilen Fenghuang kuşunun vücudunun bölümlerinin anlamları yazılmıştır. Kaynağa göre başı ahlakı, kanatları adaleti, arkası geleneği (seremoni, ritüel), göğsü yardımseverliği (insanlık) ve karnı güveni (inanç) temsil ediyor. Aynı zamanda bu kuş yemek yiyor, içiyor, şarkı söyleyebiliyor ve dans edebiliyor. Görüldüğü zaman dünyaya barış ve güven geliyor. Bu kuş tavuk görünüşünün dışında, daha farklı şekillerde de tarif edilmektedir. Çin kaynaklarından M.Ö. 3. yüzyılda yazılmış bir sözlük çalışması olan *Erya’nın* kuşların anlatıldığı 17. bölümü Şi Niao’da (Kuşların Açıklaması), zarif bir kuş olarak geçmekte ve tavuk (ya da kümes hayvanı) başlı, kırlangıç ağızlı, yılan boyunlu, kaplumbağa arkalı, balık kuyruklu ve 6 feet yüksekliğinde anlatılmaktadır. M.S. 2. yüzyıl başlarında Xu Şen tarafından yazılmış bir sözlük çalışması olan *Şuowen Jiezi’de* (Karakterlerin Açıklaması ve Analizi), 5. kitap 22.bölümde (Niao Bu/Kuş Bölümü) (7-ctext.org: Shuo Wen Jie Zi 5.22.2358) bu efsanevi kuşun fiziksel yapısı tarif edilmiştir. Beş ana renkli göksel bir kuş olan Fenghuang önu kuğu, yılan boyunlu, turna (leylek) alınlı,

arkası kaplan (cesur, güçlü), kırlangıç çeneli, tavuk (ya da kümes hayvanı) gagalı olarak tarif edilmiştir.

Çin mezarlarında ve sanat eserlerinde, melez Fenghuang kuşuna benzeyen ama ondan farklı bir anlamı olan başka bir mitolojik kuş daha bulunmakta. Han Hanedanlığı'ndan beri bilinen bu kuşun adı *Kırmızı* veya *Vermillon* kuşudur. Çin inancına göre, göğün dört yönünü dört hayvan temsil etmekte. Bunlardan kırmızı kuş güney yönünü ve yazı, siyah kaplumbağa kuzey yönünü ve kışı, mavi ejderha doğu yönünü ve ilkbaharı, kaplan batı yönünü ve sonbaharı temsil ediyordu (Groot 1892 I: 316-317). Vermillon kuşu Fenghuang'dan farklı olarak genellikle kırmızı olarak betimlenir ve diğer yönleri koruyan hayvanlarla beraber gösterilirdi.

Çinlilerde horoz da kutsaldı ve cenaze ritüellerinde kullanılırdı (Groot 1892 I: 199-201, 217-218; Groot 1901 IV: 227). Onlara göre şafak vaktinde öten horoz, güneşi simgelemekteydi. Aynı zamanda yang, güney, ateş ile ilişkiliydi. Cenaze törenleri sırasında horoz bulundurulurdu. Horoz ruha güç verir ve kötülüklerden korurdu. İnanişâ göre horozun ibiğinden alınan kan hayat enerjisiydi ve ölen kişiyle teması sağlanırdı. Bazı ruhların horoza dönüştüğüne inanırlardı.

Doğu Türklerinde liderlere ait başlık ile taçta ve mezar duvarlarında gördüğümüz bazen tek (başlık ve taç) ve bazen de çift (mezar duvarlarında) olarak gösterilmiş kanatları iki yana açılmış sorguçlu veya ibikli, sivri gagalı, ince uzun boyunlu, uzun süslü kuyruklu ve ayakta betimlenmiş olan kuşlar, muhtemelen Çin mitolojisindeki ölümsüz imparatorluk kuşu olan göksel Fenghuang (Feniks) kuşudur (Çeşmeli 2015: 75-76). Türklerde, taç ve başlık ile mezarlarda gördüğümüz bu kuş, Çinliler de olduğu gibi muhtemelen koruyuculuğu (amulet), iyi şans, ölümsüzlüğü, ölümden sonra yaşantıyı ve gökyüzünü temsil etmektedir. Muhtemelen Kök Türkler, ölen kişinin bu kuşun (Fenghuang) korumasında gökyüzüne yani cennete yükseldiğine inanıyordu.

Yukarıda detaylı olarak bahsettiğimiz Doğu Türklerinin kağanı Altun Tamgan Tarhan'a ait mezar duvarında ve Semireçe bölgesinde muhtemelen liderlere ait mezar taşlarındaki (heykel) kuş figürleri, tip olarak kartal veya doğan gibi doğadaki yırtıcı kuşlara benzemektedir. Bu doğal görünümlü kuş figürleri, başlık, taç ve mezar duvarlarındaki fantastik görünümlü mitolojik kuş figürlerinden daha farklı tiptedir. Türklerde, ölen kişinin kuş gibi uçup gittiğine inanılırdı. Muhtemelen ölen kişiyi ve ruhunu kuş temsil ediyordu. Çin inancına göre de kuşun ölenin ruhuyla bağlantısı bulunuyordu ve bu inanç tarihi kaynaklarda sıkça belirtilmiştir (Groot 1908 V:634-635). Muhtemelen Erken Orta Çağ'da doğu ve batı Türklerine ait mezar duvarlarında ve mezar taşlarında gördüğümüz doğal kuş figürleri ölen kişinin ruhunu temsil etmekteydi. Benzer doğal görünümlü kuş figürleri (Sullivan 1984: 72, fig. 95), Han döneminde Çin mezarlarında görülüyordu. Çin mezarlarında bu tip kuşlar (**fig. 8**), kimi zaman göğü temsil eden sahnelerde yer alıyordu. Özellikle Gök ve Yere inanan Çinlilerin (Hsün Tzu 1969: 91) mezarlarında gökyüzünü güneş, ay, yıldızlar ile dört koruyucu hayvan (kırmızı kuş 'vermillon', beyaz kaplan, mavi ejderha ve siyah kaplumbağ) temsil etmekteydi (Groot 1892 I: 316-319). Bu gökyüzü sahnelerinde karga (ya da kuzgun) figürleri de bulunuyordu. Bunlar kimi zaman üç ayaklı

da olabiliyordu. Kuzgun ya da karga (**fig.8**) genellikle güneşi ifade eden dairesel bir motif içinde yer alıyordu. Çin inancına göre karga (ya da kuzgun), gökyüzünü temsil eden güneşte yaşıyordu veya güneşi taşıyordu (Bodde 1961: 394-398; Birrell 1993: 255-256; Yang vd. 2005: 95-96;). Karga ya da kuzgun aynı zamanda ölen kişiyi yani ruhunu da temsil etmekteydi. Kimi zaman bu kuş kötülük işaretiydi (Groot 1901 IV: 315-316; 1908 V:275-276).

Kök Türkler çağından kalmış mezar komplekslerinde tespit edilmiş olan eserlere baktığımızda, stil ve anlam açısından başlıca iki tip kuş figürü olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birinci tip özellikle Doğu Türklerinde yaygın görülen ve mezar komplekslerinde tespit edilmiş olan Kül Tegin'nin heykel başlığı, Bilge Kağan'nın altından tacı ile çeşitli taştan mezar duvarlarında karşımıza çıkan mitolojik kuş figürleridir. Bu kuş figürleri, muhtemelen Çin mitolojisindeki rüzgarların ilahı, ölümsüz ve göksel imparatorluk kuşu olan Fenghuang (Feniks) ile bağlantılı olup bu kuşun ölenin ruhunu göğe yükselmesi sırasında, koruduğuna inanılıyordu. Bu yüzden Fenghuang, mezarlardaki çeşitli eserlerde görselleştirilerek onurlandırılmıştır. Çin'de mezarlarda Feniks figürleri, Geç Zhou Hanedanlığı döneminde (M.Ö. 480-222) ortaya çıkmaya başlamış ve sonradan geliştirilerek geleneksel olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Doğu Türklerinde mezar komplekslerindeki Feniks figürleri, stil olarak özellikle Tang Hanedanlığı dönemi (618-907) bazı Feniks figürleri ile benzerlik göstermekteydi. Türk liderlerine ait başlık ve taçta gördüğümüz Feniks figürlerinin benzerlerini, Tang dönemindeki *Lokapala* denilen koruyucu ilahların başlıklarında görmekteyiz. Muhtemelen Çinlilerdeki bazı *Lokapala*'ların başlıklarında görülen koruyucu Fenghuang (Feniks), Türklerde ölen liderlerin başlık ve taçlarına yansımış ve göğe yükselme sırasında ruhu koruduğuna inanılmıştır.

İkinci tip kuş figürleri doğal görünümlü kuş figürleri olup daha çok Batı Türklerinde yaygın olarak görülmekteydi. Fakat yoğun olmasa da Doğu Türklerinde de görülmekteydi. Bu tip kuş figürü, muhtemelen yırtıcı kuşlardan kartal veya doğandır. Türk inançlarına göre kartal ve doğanın saygın bir yeri vardı. Bu doğal görünümlü kuş figürleri ağırlıkta olarak mezar taşlarında olmak üzere mezar duvarlarında da görülmekteydi. Türklerin ölen kişilerin uçup gittiğine ve gökte yaşadıklarına inandıklarını düşünürsek, bu kuş figürlerinin ölen kişinin ruhunu ve dönüşmüş halini genel anlamda da ölenin kendisini temsil ettiğini düşünebiliriz. Aynı zamanda bu kuş figürleri, muhtemelen ölenin gökyüzünde dolayısıyla cennette olduğunu göstermekteydi. Bu tip doğal görünümlü kuş figürlerinin mezarlarda gök sahnelerinde görülmesi, ölen kişinin kuşa dönüştüğüne inanan Çinlilerde Han Hanedanlığı dönemine kadar gitmektedir.

KAYNAKLAR

- Birrell, A. 1993. *Chinese Mythology: An Introduction*, Baltimore-London: Johns Hopkins University Press.
- Birrell, A. 1999. *The Classic of Mountains and Seas*, London: Penguin Books.
- Bodde, D. 1961. "Myths of Ancient China", *Mythologies of the Ancient World*, ed. S. N. Kramer, New York: Anchor Books, 369-408.

- Voytov, B. E. 1996. *Drevneturkskiy Panteon i Model Mirozdaniya v Kultovo-Pominalnih Pamyatniki Mongolii VI-VIII*. Moskva.
- Buck, D.D. 1975. "Three Han Dynasty Tombs at Ma-Wang-Tui", *World Archaeology*, 7(1): 30-45.
- Chang, K.-C. 1971. *The Archaeology of Ancient China*, New Haven-London: Yale University Press.
- Chinnery, J. 2012. *The Civilization of Ancient China*, Rosen Classroom.
- Defoort, C. 1996. *The Pheasant Cap Master (He Guan Zi): A Rhetorical Reading*, State University of New York Press.
- Çeşmeli, İ. 2015. "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller ve İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)", *Art-Sanat*, 3: 45-96
- Eberhard, W. 1986. *Dictionary of Chinese Symbols: Hidden Symbols in Chinese Life and Thought*, London-New York: Routledge.
- Ergin, M. 1988. *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Feng, Z. 2004. "The Evolution of Textiles Along the Silk Road", *China: Dawn of a Golden Age 200-750*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 67-78.
- Groot, J. J. De. 1892-1910. *The Religious System of China*, I-VI, Leiden: E.J. Brill.
- Hsün Tzu. 1969. *Basic Writings*, tr. B. Watson, New York-London: Columbia University Press.
- İbn Fadlan. 2013. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Jettmar, K. 1967. *Art of the Steppes*, trans. A.E.Keep, New York: Crown Publishers.
- Jisl, L. 1963. "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Bulleten*, XXXII (107): 387-410.
- Jisl, L.1997. *The Orkhon Türks and Problems of the Second Eastren Türk Kaghanate*, Prag: Naprstek Museum.
- Legge, J. 1885. *The Liki, The Sacred of the East*,27-28, Oxford: Oxford University Press.
- Mahmûd el-Kâşgarî. 2007. *Dîvânü Lugâti't-Türk*, çev. S. T. Yurtsever ve S. Erdi, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Mau-Tsai, Liu. 2011. *Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu, İstanbul: Selenge.
- Nowgorodowa, E. 1980. *Alte Kunst der Mongolei*, Leipzig: E. A. Seemann Verlag.
- Ölmez, M. 2013, *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara: BilgeSu.
- Radloff, W. 1892. *Atlas der Altertümer der Mongolei*, Sankt Petersburg.
- Ross, E. D. and V. Thomsen. 1930. "The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, 5 (4): 861-876.
- Rudolph, R., Yu, W. 1951. *Han Tomb Art of West China*, Berkeley: University of California.
- Stark, S. 2008. *Die Altturkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archaologische und Historische Studien*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Stark, S. 2009. "Some Remarks on the Headgear of the Royal Turks", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 4: 119-133.
- Sullivan, M. 1984. *The Arts of China*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Şer, Ya. A. 1966. *Kamennie İzvayaniya Semireçya*, Moskva-Leningrad.

- Šmahelová, L. 2014. *Kül-Tegin monument. Turkic Khaganate and research of the First Czechoslovak- Mongolian expedition in Khöshöö Tsaidam 1958*, Disertační práce, Univerzita Karlova v Praze Filozofická fakulta Ústav pro archeologii.
- Tekin, T. 2010. *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. 2013, *İrk Bitig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tseng, L. L.-Y. 2011. *Picturing Heaven in Early China*, Harvard University Press.
- TİKA. 2001. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Album of the Turkish Monuments in Mongolia, Köktürk Kağanlığının Kuruluşunun 1450. Yıldönümü Anısına*, haz. O. F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga, çev. İ. Kuşcu, M. Homriş, A. Şen, R. Nurdun, Ankara: TİKA.
- TİKA. 2002. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara: TİKA.
- TİKA. 2003. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları (Work for the Project Turkish Monuments in Mongolia in Year 2001)*, Ankara: TİKA.
- Walker, A. 2010. "Patterns of Flight: Middle Byzantine Appropriation of the Chinese Feng-Huang Bird", *Ars Orientalis*, 38: 189-216.
- Watt, C. Y. J., Jiayao A., Howard, A. F., Marshak, B. I., Bai S. and Feng Z. 2004. *China: Dawn of a Golden Age 200-750*, New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Yang, L., An, D. and Turner, J. A. 2005. *Handbook of Chinese Mythology*, Oxford: Oxford University Press.
- Williams C. A. S. 2006. *Chinese Symbolism and Art Motifs*, Vermont: Tuttle Publishing.

İNTERNET KAYNAKLARI (son erişim 10.07.2015)

- 1- <http://bitig.org/?mod=1&tid=1&oid=19&lang=e>
- 2- <http://bitig.org/?mod=1&tid=1&oid=18&lang=e>
- 3- http://www.kaogu.net.cn/en/News/New_discoveries/2014/1121/48316.html
- 4- <http://www.cernuschi.paris.fr/en/collections/pillow>
- 5- <http://sites.asiasociety.org/arts/liao/swf/main.html>
- 6- <http://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=83512>
- 7- <http://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=28639>
- 8- <http://depts.washington.edu/silkroad/museums/ubhist/turk.html>
- 9- <http://bitig.org/?m=3&oid=15&mod=1&tid=1&lang=e>
- 10- <http://bitig.org/?tid=1&oid=16&m=2&curi=6&lang=e&mod=1>
- 11- <http://bitig.org/?mod=1&tid=1&oid=18&lang=e>
- 12- <http://bitig.org/?mod=1&tid=1&oid=19&lang=e>
- 13- <http://www.hnmuseum.com/hnmuseum/eng/collection/collectionContent.jsp?infoid=0137fec76e34028848337deb0d205ea>
- 14- http://www.hnmuseum.com/hnmuseum/eng/whatson/exhibition/mwd_2_5.jsp#
- 15- <https://www.pinterest.com/pin/536421005587708582/>
- 16- <https://www.pinterest.com/pin/129971139219873220/>
- 17- http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/80777?search_no=16&index=3
- 18- <https://www.flickr.com/photos/27305838@N04/4398579447>

Fig.1 Kül Tegin'nin mermerden heykeli başlığındaki koruyucu Feniks (Fenghuang) figürü, 8. yüzyılın ilk yarısı, Doğu Türkleri, Orhun Bölgesi, Moğol Tarihi Ulusal Müzesi (foto.: sol: 8-<http://depts.washington.edu>, çizim: 9- <http://bitig.org>)

Fig.2 Bilge Kağan'nın altın tacındaki koruyucu Feniks (Fenghuang) figürü, 8. yüzyılın ilk yarısı, Doğu Türkleri Orhun Bölgesi, Moğol Tarihi Ulusal Müzesi (foto. sol: 8-<http://depts.washington.edu>, foto. sağ: 10- <http://bitig.org>)

Fig. 3 (sol) Küli Çur'a ait taştan mezar duvarındaki koruyucu Feniks (Fenghuang) figürleri, 8. yüzyılın ilk yarısı, Doğu Türkleri, Orhun Bölgesi, Moğolistan (çizim: 11-<http://bitig.org>), **Fig. 4 (sağ)** Anonim 4 taştan mezar duvarındaki koruyucu Feniks (Fenghuang) figürleri, Doğu Türkleri, Orhun Bölgesi, Moğolistan (çizim: TİKA 2002: 63, çiz.14).

Fig.5 (sol, orta) Altun Tamgan Tarhan'a ait taştan mezar duvarındaki ölenin ruhunu ve göğü temsil eden kuş figürü (kartal veya doğan), göğe yükseliş sahnesi 8. yüzyılın ilk yarısı, Doğu Türkleri, Orhun Bölgesi, Moğolistan, (foto. sol çizim orta: 12- <http://bitig.org>), **Fig. 6 (sağ)** Orta Asya'da taş heykeller (mezar taşı) ve ölenin ruhu ile göğü temsil eden kuş figürleri (kartal ve doğan), 6-8. Yüzyıllar, Batı Türkleri, Semireçe Bölgesi, (çizim ve foto.: Şer 1966: tab.23).

Fig. 7 (üst sol) İpek üzerinde Feniks (Fenghuang), ejderha ve kadın figürleri, mezar buluntusu, Geç Zhou Dönemi (M.Ö. 480-222) Changsha, Çin, Hunan Müzesi (foto.: 13- www.hnmuseum.com) **Fig. 8 (üst orta)** Keçeden duvar halısı üzerinde Feniks (Fenghuang) ve Sfenks figürleri, M.Ö. 241 civarı, İskit dönemi, Pazırık Kurganı 5, Altaylar, Sibiry, Ermitaj Müzesi, St. Petersburg, Rusya (foto: 18- <https://www.flickr.com>), **Fig.9 (üst sağ)** Üzerinde kuş figürleri (çift Feniks 'Fenghuang' ile kuzgun veya karga) olan ipekten cenaze örtüsü detayı, gök sahnesi, Mawangdui 1 nolu mezar, (Dai'nin mezarı), M.Ö.168 civarı, Batı Han Dönemi (M.Ö. 206-M.S. 25), Changsha, Çin,, Hunan Müzesi, (çizim: 14- www.hnmuseum.com), **Fig. 10 (alt sağ)** Han Xiu'nun (672-739) mezarı duvarındaki Feniks (Fenghuang) figürü, duvar resmi detayı, Tang Hanedanlığı Dönemi, Shaanxi, Çin, (foto.: 3-www.kaogu.net.cn), **Fig. 11 (alt sol)** Üzerinde karşılıklı Feniks (Fenghuang) figürleri bulunan altın ve ağaçtan yastık, 10. yüzyıl, Kuzey Çin, Liao Hanedanlığı Dönemi, Cernuschi Müzesi, Paris, (foto.: 4- www.cernuschi.paris.fr).

Fig. 12 (üst) Boyalı altın yıldızlı terrakotta askeri memur heykelciği başlığındaki kuş figürü (he guan, sülün başlığı),detay, M.S. 717, Tang Hanedanlığı Dönemi, Li Zhen Mezarı, Çin, Shaanxi, Zhaoling Müzesi, (Stark 2009: fig. 4), **Fig. 13 (orta sol)** Feniks (Fenghuang) başlığı olan koruyucu ilah (Lokapala), boyalı sırlı terrakotta heykelcik detayı, 8. Yüzyılın ilk yarısı, Tang Hanedanlığı Dönemi, Şikago Sanat Enstitüsü, (foto.: 17-www.artic.edu), **Fig.14 (orta sağ)** Feniks figürlü dilimli başlığı olan koruyucu ilah (Lokapala) Vaisravana'nın ahşaptan heykeli, M.S. 800'den önce, Tang Hanedanlığı Dönemi, To-ji Tapınağı, Kyoto, Japonya, (foto: Stark 2009: fig. 3), **Fig.15 (alt sol)** Önünde karşılıklı çift Feniks (Fenghuang) figürü olan altın yıldızlı gümüşten taç, Prenses Chen mezarı, M.S. 1018 veya öncesi, Liao Hanedanlığı Dönemi, İç Moğolistan Arkeoloji ve Kültürel Kalıntılar Araştırma Enstitüsü, (foto.: 15-www.pinterest.com), **Fig. 16 (alt sağ)** Önünde karşılıklı çift Feniks figürü ile Ying-Yang motifi olan altından taç, Liao Hanedanlığı dönemi (M. S. 907-1125), (foto.: 16- www.pinterest.com).